

В.П. Логвиненко

Динаміка трансформації "Я-концепції" безробітного

У даній статті здійснено дослідження динаміки трансформації "Я-концепції" безробітного на основі аналізу типологічного профілю особистості безробітного, виявлено характеристики стадій трансформації, вказані основні дестабілізаційні фактори.

Ключові слова: "Я-концепція" безробітних, трансформація "Я-концепції", життєва криза безробітних, дезадаптованість безробітних.

This article studies the dynamics of transformation of the self-concept of the unemployed by analyzing a typological profile of the personality of the unemployed. Characteristics of transformation stages have been revealed, and the main destabilizing factors have been indicated.

Keywords: self-concept of the unemployed, transformation of self-concept, life crisis of the unemployed, disadaptation of the unemployed.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Розглядаючи у практичному ракурсі трансформацію "Я-концепції" безробітного як психологічне змінювання людини, яка втратила роботу, ми в першу чергу фокусуємося на модальності результатів трансформації: позитивні вони чи негативні. Роль змін щодо психічного здоров'я і життєвого шляху безробітного залежить від його індивідуальних психологічних властивостей і динаміки трансформаційного процесу в "Я-концепції", дослідження якого досі не проводились взагалі. Це питання дуже актуальне, оскільки надасть можливість сприяти позитивним змінам у процесі психологічної допомоги.

Метою даної статті є виявлення особливостей і психологічних характеристик стадій трансформації "Я-концепції" безробітного.

Огляд попередніх досліджень. В умовах тривало-го незадоволення життєвих потреб людини мультипроблемність ситуації безробіття зумовлює виникнення стану хронічної дезадаптованості безробітних (О.М. Дьомін, В.Б. Зайцева, В.П. Логвиненко, Ю.М. Плюсін, Г.С. Пошевнев). У буттєвому плані це виявляється як використання неконструктивних стратегій поведінки, перехід на пасивну позицію, зростання залежності та утриманських настроїв (О.В. Киричук, О.В. Корчевна, Л.І. Матвієнко, В.Ф. Колеснікова, Л.Є. Ляміна, С.О. Тарасюк та інші). У психічному плані – як життєва криза, що переживається як посилене песимістичне світосприйняття, погіршене самоствавлення, відчуття непотрібності, відособленості, втрата смислів, втрата відчуття перспективи та віри в себе, депресія (Т.В. Бойко, Ж.П. Вірна, Ю.М. Ільїна, З.Ф. Семенова, М.В. Дмитрієва, Т.М. Титаренко, Т.С. Чуйкова). Формою психічного життя людини в умовах кризи є психологічне змінювання, трансформація всієї її психологічної системи (Ю.М. Ільїна, П.В. Лушин, І. Магомед-Емінов, Т.М. Титаренко). У процесі трансформації виникають психологічні новоутворення, які можуть бути інтегровані в "Я-концепцію" тільки в результаті перевірки на практиці їхньої дієвості в наявних умовах. Тобто критерієм позитивної транс-

формації "Я-концепції" безробітного є така зовнішня життєва подія як працевлаштування, а негативної – хронічна криза, виникнення потребнісного стану, виникнення і загострення нервово-психічних порушень (Т.В. Бойко, Б.С. Братусь, П.В. Лушин, В.П. Логвиненко, Т.М. Титаренко).

Проаналізувавши характеристики стадій життєвої кризи [4] і стадій психологічного змінювання як переходу до нової ідентичності [1], ми встановили основні критерії трансформації "Я-концепції" – дезадаптованість і внутрішня неузгодженість, і на цій основі створили робочу модель трансформації "Я-концепції" [2]:

стадія 0 (базова): безкризова, переживання стресу, виникнення флуктуацій – адаптовані та внутрішньо-узгоджені безробітні;

стадія 1: початок кризи і трансформації, змістом якої є вичерпування ресурсів "Я-концепції" – середньодезадаптовані внутрішньо узгоджені безробітні;

стадія 2: дисоціаційно-асоціаційна, зміст якої полягає у дезінтеграції "Я-концепції" – перетворення всієї системи зв'язків між її елементами, зміна їх природи, порушення стабільності, узгодженості процесів, розщеплення образу "Я" – середньодезадаптовані внутрішньо неузгоджені безробітні;

стадія 3: критична, що виявляється у виникненні "хаотичної детермінованості" в "Я-концепції", здійсненні якісного стрибка (інсайт, вибір, реінтерпретація структур індивідуального знання/досвіду) – сильнодезадаптовані внутрішньо неузгоджені безробітні;

стадія 4: посткритична, змістом якої є завершення стрибка та самоорганізація "Я-концепції" (утворення єдності якісно нових елементів і структури), апробація вибору на практиці – сильнодезадаптовані внутрішньо узгоджені безробітні;

стадія 5: стабілізація, інтеграція, стагнація "Я-концепції".

Огляд результатів дослідження. Для дослідження трансформації "Я-концепції" було опитано 432 безробітних. У даній статті розглянуто результати тесту "СБДО" Л.М. Собчик.

Вибір тесту "СБДО" зумовлений тим, що "психодіагностичні дослідження з використанням тесту СБДО підтверджують правильність цілісної особистісної кон-

цепції, в якій провідні індивідуально-типологічні тенденції виступають як прогностично значимий фактор, який заздалегідь намічає шлях дезадаптації (*locus minoris resistens*) і формування провідного клінічного синдрому, при тому, що "тест СБДО — метод у більшій мірі особистісний, ніж клінічний" [3]. Аналіз параметрів типологічного профілю особистості дозволив виявити психологічні характеристики стадій трансформації.

Процес трансформації "Я-концепції" – це виникнення флуктуацій, порушення і руйнування стабільності системи, винайдення нових основ для забезпечення та відновлення її стабільності, тому зовнішні і внутрішні умови виступають як стабілізаційні чи дестабілізаційні фактори, вплив яких детально розглянуто у попередній статті [2].

Роль характеристик типологічного профілю особистості у трансформації можна назвати парадоксальною: вони є і умовою, і результатами трансформаційного процесу, і визначають його подальший хід. Для означення їх ролі ми скористалися поняттями "результант" і "емерджент" [1]. Результант – це явище, що виникає в результаті певного процесу, а емерджент – явище, що виявляє процес, його наявність. Проаналізуємо кожну стадію.

На базовій стадії характерними є високі 4, 5, 9 шкали типологічного профілю особистості за тестом "СБДО" [3]. Тобто більшість безробітних виявляє стеничні риси: імпульсивність, оптимізм та нехарактерні для своєї статі форми реагування: маскулітність чи фемінність.

Основна частина безробітних, у яких на базовій стадії виявляються високі значення по шкалі 5 – жінки. Проявлення ними характерних для чоловіків особливостей соціальної поведінки, рис емансипації, мужності, рішучості, автономності, незалежності, самостійності у прийнятті рішень, домінантності, схильності до ризику, прагматизму, навіть загострення рис жорстокості та антисоціальних тенденцій є ситуативною реакцією – намагання самостійного вирішення проблеми. Такий стиль реагування і поведінки є формою посилення суб'єктності, ситуативної активності, тому це корисна властивість на даній стадії, що обумовлює подолання ситуації. Оскільки така реакція часто суперечить образу "Я" жінки, то це призводить до неконгруентності "Я-концепції". Тому зростання маскулітності у безробітних жінок, з одного боку, обумовлює вияв суб'єктності і захист "Я" в умовах стресу і тиску соціуму, з іншого – розвиток кризи. Висока шкала 5 на стадії 0 є слабким дестабілізаційним фактором.

У чоловіків корисною властивістю на даній стадії є поєднання шкал 4, 9 (імпульсивності та оптимізму), що виявляє стресову реакцію: гіперкомпенсаторну активність і посилене використання захисних механізмів.

У малої частки осіб (25% опитаних) виявляється індивідуалізм, який на стадії 0 є дестабілізаційним фактором. Тривожність майже не виявляється (2%), однак є сильним дестабілізаційним фактором.

Отже, для безробітних, які не перебувають у стані кризи і не зазнають трансформації (стадія 0), характерними є виражені стеничні риси, які виявляють активність позиції. Тривожність, песимізм, емоційна нестійкість практично не властиві для безробітних на базовій стадії. Також не характерні акцентуації характеру по гіпотимному типу, такі як: гальмівна по Леонарду і Личко, тривожно-навіювальна,

істероїдна, психастенічна, а також депресія, невроз. Активність без вираженої депресивної симптоматики свідчить про стресову реакцію – мобілізацію ресурсів і активну протидію за усвідомлення складності ситуації. Якщо із ситуацією справитися не вдалося (стадія 0 не завершилася працевлаштуванням), виникає аномальна життєва криза і відбувається трансформація "Я-концепції". Предиспозиціями кризи і трансформації у безробітних є високі рівні тривожності, індивідуалізму і у жінок – маскулітності.

На 1 стадії трансформації – вичерпування ресурсів наявної "Я-концепції" – характерними є високі 1, 4, 5, 9 шкали.

На стадії 1 піки по шкалі 5 спостерігаються і у жінок, і у чоловіків, тобто з початком кризи фемінність у чоловіків підвищується. Якщо на стадії 0 посилення фемінних рис спостерігається тільки у 13% безробітних чоловіків, то при переході до стадії 1 їх кількість зростає до 75%. Це пояснюється тим, що коли мобілізація всіх ресурсів як реакція на стрес не приносить очікуваного результату, чоловіки виявляють швидке накопичення негативних афектів, і стиль їхнього реагування змінюється таким чином, що зростає фемінність, тому фемінність чоловіків є результатом базової стадії. На стадії 1 її можна назвати корисною рисою, оскільки активізація потреби в підтримці у чоловіків обумовлює їх високу активність [3]. З цією властивістю пов'язаний інфантильний тип переживання (за Ф. Василюком), що охоплює все ество, тому можна зробити висновок, що у чоловіків і жінок динаміка трансформації різна. Якщо у чоловіка виникає стан кризи, то трансформації зазнають не окремі підсистеми, а відразу вся психологічна система. У жінки трансформація розвивається поступово, зачіпаючи спочатку тільки окремі складові.

При переході до стадії 1 у усіх безробітних дещо зменшується рівень імпульсивності (шкала 4). Рівень тривожності (шкала 7) зростає, що більш характерно для чоловіків. Збільшується показник оптимізму (шкала 9), що виявляє посилення мотивації досягнення успіху і посилене використання механізму заперечення та інших специфічних захисних механізмів. Частка безробітних із підвищеним самоконтролем (шкала 1) зростає вдвічі, хоча середнє значення самоконтролю залишається таким же, як і на стадії 0 – підвищене, але в межах норми. Такі зміни пояснюються тим, що при зростанні самоконтролю, що спостерігається у більшості безробітних, у незначній частині він різко зменшується, що є невротичною реакцією на ускладнення ситуації [3]. Невротичний надконтроль на фоні посилення стеничних рис (гіперкомпенсаторної активності) є емерджентом стадії 1.

Підвищення самоконтролю виявляє мотиваційну направленість особистості на відповідність нормативним критеріям особистості як в соціальному оточенні, так і у сфері фізіологічних функцій організму. Основна проблема при цьому – "придушення спонтанності (тобто невимушеності, безпосередності реакцій), стримування активної самореалізації, контроль над агресивністю, гіперсоціальна направленість інтересів, орієнтація на правила, інструкції, вказівки, інертність у прийнятті рішень, надвідповідальність, що поєднується із тенденцією уникнення серйозної відповідальності" [3]. Однак посилення самоконтролю на стадії [1] є "корисною" властивістю для подолання ситуації

за умов, що склалися (дезадаптованість, початок кризи), оскільки виявляє посилення саморегуляції при зростанні внутрішнього напруження. Інший аспект цього полягає в тому, що посилення самоконтролю у безробітних на стадії 1 має характер волюнтаризму стосовно свого "Я" і виявляється у "вираженій тенденції до придушення потреб" [3] заради досягнення цілей, яким в актуальній ситуації надається пріоритетне значення. Свідоме і несвідоме відкладання задоволення багатьох життєвих потреб на невизначене майбутнє (їх депривація) викликає внутрішню неузгодженість, внутрішній конфлікт і зумовлює подальші зміни "Я-концепції". Тому посилення самоконтролю має парадоксальний характер, так само як і підвищення ситуаційної суб'єктності із прийняттям нехарактерного для себе стилю реагування (посилення рис маскулітності у жінок і фемінітності у чоловіків): будучи властивостями, спрямованими на гарантування цілісності системи, зумовлюючи подолання важкої ситуації, вони в той же час призводять до деструкції наявної "Я-концепції".

Порівняння параметрів стадій 0 і 1 виявляє, що на стадії 1 починається невротизація як порушення адаптаційного процесу [3]. Зміни, що відбуваються у психіці безробітних на стадії 1, можна пояснити так. Як тільки безробітний відчуває перші ознаки кризи (важкість ситуації ("тиск соціуму") і власну дезадаптацію), у нього актуалізується потреба в емоційному комфорті – в адаптованості, і відбувається автоматичний перехід на режим посиленого самоконтролю. Самоконтроль може бути направленим як на забезпечення задоволення егоцентричних потреб (самореалізацію і самоствердження), так і на задоволення вимог середовища. Якщо даний процес завершується успішно – працевлаштуванням, то переходу до другої стадії кризи не відбувається. Якщо ж неуспішно, то виникає невротизація із перевагою гіпотимних, гальмівних рис (шкала 2), що ми і спостерігаємо на наступній стадії. Якщо на стадії 1 самоконтроль низький, то при неуспішності у працевлаштуванні виникають поведінкові реакції із перевагою гіпертимних рис (шкали 8, 9). Якщо ж відбувається і невротизація, і поведінкове реагування, то спостерігаються різні розлади як результат дії психосоматичного механізму.

Отже, результатом стадії 1, якщо ситуацію подолати не вдалося, є песимізм і депресія (показники стадії 2). За високого рівня самоконтролю на стадії 1 відбувається або працевлаштування, або невротизація. За низького – поведінкове реагування, при сукупності невротизація – поведінкове відреагування – психосоматичні розлади.

Для стадії 2 характерними є високі 2, 8, 9 шкали (песимізм, індивідуалізм, оптимізм) і зростання частки безробітних із означуваними властивостями. Дещо зростають ригідність, тривожність, соціальна інтроверсія (шкали 6, 7, 0).

Емерджентом стадії 2 є значне стрибкоподібне збільшення кількості людей із високими показниками песимізму, індивідуалізму (шкали 2, 8), що свідчить про депресивний стан. Це відповідає іншим класифікаціям психологічного змінювання, де дана стадія позначається терміном "депресія".

Високий, як і раніше, рівень оптимізму (шкала 9) виконує компенсаторну функцію і є результатом виникнен-

ня тимчасових високоенергетичних структур в "Я-концепції" на стадії 2 – своєрідне "відкриття другого дихання". Останнє підтверджується інверсією: знак зв'язку оптимізму із внутрішньою неузгодженістю змінюється на протилежний, при цьому оптимістичність тимчасово стає стабілізаційним фактором. Інверсії зазнають і зв'язки неузгодженості із самоконтролем та імпульсивністю. Ригідність і маскулітність/фемінітність, які, як і раніше, є дестабілізаційними факторами, виражені у малої частки осіб (25 і 8 відповідно), але сила їх впливу зростає.

Для стадії 3 характерним є підвищення всіх шкал ("висячий профіль"). Значно збільшується частка осіб, які виявляють високі 7, 8 шкали (тривожність, індивідуалістичність) за значного зростання середнього значення. Дещо зростає шкала 6 (ригідність). Шкали 0, 9 (соціальна інтровертованість, оптимізм) виявляють збільшення середнього значення при різкому зменшенні частки осіб.

Поєднання високих шкал 7, 8 є емерджентом стадії 3. Набір 7, 8, за Собчик, виявляє хронічну дезадаптованість, а набір 2, 7, 8, що спостерігається у частини безробітних, – психотичну екзогенну депресію [3]. Дане дослідження не допускає психіатричної діагностики, однак можна зробити висновок, що тривожно-депресивний стан і загострення граничних станів є ознакою стадії 3. Характерне зростання середнього значення всіх параметрів виявляє картину "тотальної" невротизації: розбалансованість психічної системи та ознаки неврозу.

На стадії 3 основним дестабілізаційним фактором є шкала 8 (індивідуалістичності). Слабші фактори – маскулітність/фемінітність, ригідність, тривожність. Однак індивідуалістичність у той же час є корисною властивістю даної стадії. Шкала індивідуалістичності виявляє "імперативну потребу в актуалізації своєї індивідуалістичності", "у свободі суб'єктивного вибору" [3], що, власне, є змістом і задачею стадії 3. Властивості цієї шкали: своєрідність, оригінальність, висока інтуїція, прагнення нового, прагнення до свободи, творчості, здатність мислити трансцендентно, переважання відокремлено-споглядальної позиції над почуттями і дієвою активністю, відстоювання своєї індивідуальності, незалежність – є психологічними засобами вирішення задач стадії 3: інсайту, чи осяяння того, як жити далі; розуміння, що робити в умовах, що склалися; усвідомлення істини. Крім того, зазначені властивості найбільше наближаються до поняття аутентична спрямованість, тобто прагнення бути собою і все більше виявляти своє "Я-істинне". Актуалізація автентичності є і умовою здійснення такого вибору, який би надав можливість вийти з кризи і відновити цілісність, і умовою вірності вибору.

Стадія 4 характеризується високими значеннями більшості шкал, дещо нижчими ніж на стадії 3. Характерним є сильне зростання ригідності (шкала 6) і велика частка осіб з її високим рівнем, що є емерджентом стадії 4. Це зростання виявляє основний процес посткритичної стадії: відновлення, консолідація структур "Я-концепції", закріплення психологічних новоутворень.

На стадії 4 спостерігається високий рівень песимізму (шкала 2), що частково компенсується піками по шкалі оптимізму (9). Така неповна компенсація свідчить про дуже низьку стійкість системи після проходження

критичної точки. Підтримують цілісність системи за таких умов індивідуалістичність і ригідність (шкали 8 і 6), які є корисними властивостями стадії 4.

Розгляд властивостей кожної стадії дозволив сформулювати правило "корисної" властивості, яке полягає в тому, що для кожної стадії трансформації характерна своя "корисна" властивість, яка обумовлює позитивний результат за умов, що склалася на даній стадії трансформації. За відсутності результату психологічна система переходить до наступної стадії, а "корисна" властивість згасає як недоцільна за нових умов існування системи. Якщо "корисна" властивість не згасає, а навпаки, стає більш вираженою, що спостерігається при переході до наступної стадії у незначної частки осіб, то це виявляє процес невротизації. Отже, корисними на базовій стадії слугують властивості шкал 4, 9 – імпульсивність і оптимізм (гіперкомпенсаторна активність і посилене використання механізму заперечення та інших механізмів захисту), на стадії 1 – самоконтроль і гіперкомпенсаторна активність (шкали 1, 4, 9). Наявність цих властивостей обумовлює повернення системи до попереднього стану (безкризового) – безробітний працевлаштовується. Роль "корисної" властивості на наступних стадіях набагато складніша. На стадії 2 – це соціальна інтровертованість і оптимізм, на стадії 3 – індивідуалізм. Ці властивості обумовлюють не працевлаштування, а продовження трансформації. На стадії 4 – ригідність у поєднанні з індивідуалізмом обумовлюють і подолання ситуації, і завершення трансформації. Можна зробити такі висновки: 1) "корисні" властивості є неусвідомлюваною реакцією системи, способом її функціонування за певних умов; 2) у процесі трансформації "корисність" зазнає інверсії: на стадії вичерпування ресурсів вона полягає у подоланні ситуації та поверненні системи до початкового стану, а з початком дезінтеграції "Я-концепції" – у самопросуванні до критичної точки і завершенні трансформаційного циклу; 3) психологічне змінювання на стадії 1 є оборотним процесом, а на стадіях 2, 3, 4 – необоротним.

Особливу роль у процесі трансформації відіграє соціальна інтровертованість (шкала 0), зміна якої свідчить про зміну рівня закритості психологічної системи. На стадіях 0 і 1 рівень соціальної інтровертованості не змінюється. На стадії 2 зростають і середнє значення її показника, і частка осіб із її високим рівнем. При переході до стадії 3 частка осіб із її високим рівнем зменшується, а середнє значення зростає. На стадії 4 – спостерігається значний ріст і частки осіб, і середнє значення. Ці зміни означають, що в процесі трансформації "Я-концепції" на стадії 0 відкритість психологічної системи не змінюється, на стадії 1 зростає її закритість, на стадії 2 вона максимальна, на стадії 3 межі розмиваються, і "Я-концепція" стає дуже чутливою до впливів і соціальних, і ядра особистості. На стадії 4 межі поступово відновлюються, і чутливість до впливів зменшується. Це узгоджується із теорією психологічного змінювання [1].

Висновки. Аналіз типологічного профілю дозволив зробити висновки, які виявляють закономірності трансформації системи "Я-концепції":

1) при виникненні важкої життєвої ситуації, такої як втрата роботи (стадія 0), більшість людей виявляють стеничні риси. Як реакція на стрес у жінок зростає маскулітність (нехарактерний для них стиль реагування), а чоловіки виявляють гіперкомпенсаторну активність (за умов неуспішного реагування виникає криза, і у чоловіків зростає фемінітність);

2) зростання стеничних рис на початку кризи і трансформації (стадія 1), прийняття стилю реагування іншої статі є внутрішньою умовою подолання ситуації, виходу з кризи і припинення трансформації; за вияву гіпостеничних рис система "дрейфує" у трансформаційному потоці під впливом зміни зовнішніх умов, виявляючи пасивність позиції;

3) якщо вияв стеничності не дав результат (працевлаштування), відбувається перехід до наступної стадії трансформації, а рівень стеничності або значно зменшується (виявляються гіпостеничні риси), або різко зростає, що зумовлює різке посилення самоконтролю – включення "аварійного" режиму системи саморегуляції (стадія 2). Посилення саморегуляції може призвести до подолання ситуації, а за неуспішності відбувається невротизація, яка виявляє неконтрольовані процеси у психіці безробітного;

4) якщо із ситуацією впоратися не вдалося, то система переходить на стадію 3 (критичну), при цьому рівень саморегуляції падає, може неконтрольовано зростати вияв і стеничних, і гіпостеничних рис. Стан депресії поглиблюється, у більшості людей зростає індивідуалізм, оптимістичність різко зменшується. На цій стадії відбувається або якісний стрибок (винайдення нового способу існування, формування нової якості, структури в результаті інсайту, що у свідомості відбувається як вибір), або руйнування системи, або консервація стану – відмова від переживання, доки щось не зміниться, придушення чутливості, що є захисним механізмом тимчасового гальмування реакції;

5) оскільки на посткритичній стадії "Я-концепція" перебуває в нестійкому стані, то зростання ригідності, індивідуалізму, соціальної інтроверсії обумовлює можливість перевірки вибору на практиці та інтеграції "Я-концепції";

6) у прикладному аспекті можна зробити висновки, що на стадіях 0 і 1 безробітному потрібна психологічна допомога, пов'язана із подоланням стресів і процесом працевлаштування; на стадіях 2 і 3 – кризове консультування; на стадії 4 – сприяння саморегуляції і посилення суб'єктності.

Список використаних джерел

1. Лушин П.В. Психология личностного изменения / Дис. ... докт. психол. наук. / П.В. Лушин. – Киев, 2003. – 299 с.
2. Логвиненко В.П. Трансформація "Я-концепції" безробітного в умовах життєвої кризи. / В.П. Логвиненко // Ринок праці та зайнятість населення. – 2013. – №2 (35). С. 31–35.
3. Собчик Л.Н. СМЛ. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности / Л.Н. Собчик. – СПб. : Речь, 2003. – 219 с.
4. Титаренко Т.М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления / Т.М. Титаренко. – К. : Людопринт Украина, 2009. – 277 с.

Стаття надійшла 22.07.20113